

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Աղէտներ.—Յունուարի 31-ը.—Շամախու աւերումը.—Դժբախտութեան չափերը.—Ցնասարաններ.—Պատմական տեղեկութիւններ Շամախում եղած երկրաշարժերի մասին.—Վնասուած գիւղեր.—Հասարակական օգնութիւն.—Շամախու ապագան.—Մտաւոր առաջադիմութեան գործը մեր գաւառներում.—Համակրելի երեւոյթներ.—Ժողովրդի անօգնականութիւնը
Իրազական փոխառութիւնների հարցի առիթով:

Տարի չէ անցնում, որ մեր գաւառական կեանքի տարեգրութիւնների մէջ չը մայնէ մի կամ մի քանի աղէտալի էջեր: Քիչ յետ նայելով, աչքի առաջ բերելով մեր երկրի վրայով անցած-գնացածը, համում ենք այն եզրակացութեան որ, կարծէք, սովորական երեւոյթներ են դասնում այն ժողովրդական սարսափելի դժբախտութիւնները, որոնք կ'անում են հասարակութեան ամբողջ ուշադրութիւնը և պահանջում են հասարակական արտակարգ բարեգործութիւն լայն չափերով:

Աղէտները, ի հարկէ, բնական պատահարներից են առաջանում: Եւ այդ պատահարներից շատերը այնպէս են, որ մարդը, մանաւանդ անպատրաստ, գիտութեան զէնքը իր վրայ չունեցող մարդը, ոչինչ չէ կարող անել իր կեանքը, իր բարեկեցութիւնը պահպանելու համար: Անցեալ տարի Ախալքալաքի գիւղերը մնացել էին առանց հացի և մամուլը փող էր հաւաքում սովածներին կերակրելու համար: Եւ դա այն իսկ գաւառն էր, որ մի տարի առաջ աւերուել էր զարհուրելի երկրաշարժից, անօգնական, երկնքի տակ թողնելով հազարաւոր մարդիկ, որոնք անշուշտ կորած կը լինէին, եթէ հասարակութեան առատաձեռն օգնութիւնը չը լինէր:

Անցեալ տարուայ բնական պատահարներից բնական խիստ քննանք կրել էին և մեր մի քանի գիւղերը: Այսպէս, դաշտային միջները, կարկուտը փչացրին շատ տեղերի ցանքները և, օրինակ, Շուշաւէրի պէս մի մեծ ու հարուստ գիւղ այս ձմեռ մատնուած է սաստիկ կարօտութեան և աղքատութեան:

Բայց այդ բոլոր աղէտները մոռացնել տուեց յունուարի 31-ի օրը:

Այդ օրը ամբողջ արեւելեան Անդրկովկասում, սկսած Կովկասեան լեռնաշղթայից մինչև Արաքս գետը, տեղի ունեցան երկրաշարժի ահաւոր ցնցումներ: Երկրաշարժը սկսուեց ցերեկուայ մօտ ժամի մէկին և կրկնուեց զրանից յետոյ էլ թէ նոյն օրը և թէ հետեւեալ օրերը, սարսափ պատճառելով ազգաբնակութեան: Սակայն երջանիկ կը լինէր մեր երկիրը, եթէ միայն վախը լինէր երկրաշարժի հետեանքը: Դժբախտաբար, ստորերկրեայ ոյժերը աւերմունքներ էլ գործեցին, և աւերուողը, քարուքանդ դառնողը այս անգամ էլ, ինչպէս և ուրիշ շատ անգամներ, Շամախին էր իր դաւառութիւնը:

Նորից կործանուեց Շամախին. և այս անգամ նրա կործանումը աւելի սաստիկ էր, աւելի պղծտալի, քան նախընթաց մի քանի անգամներում: Շամախու այս նոր դժբախտութեան առաջ նսեմանում են Ախալքալաքի և Էրզրումի երկրաշարժները (վերջինս, ինչպէս յայտնի է, տեղի ունեցաւ անցեալ տարուայ վերջերում): Մի ամբողջ քաղաք և տաճնեակ գիւղեր աւերակների կոյտեր դարձան, հազարաւոր մարդիկ գերեզման դտան այդ աւերակների տակ, իսկ հազարաւոր մարդիկ դժբախտացան կորցնելով իրանց ամբողջ կարողութիւնը:

Լրադրական թղթակցութիւնները այսպէս են ներկայացնում այդ չը տեսնուած ժողովրդական դժբախտութիւնը.

Յունուարի 31-ին Շամախու ընակիւնները իրանց սովորական պարապմունքներին էին նուիրուած. ոչ ոք, ի հարկէ, չը դիտէր որ դժբախտ քաղաքի վեջին օրն է: Օրը հինգշաբթի էր. քաղաքի բաղնիսները լցուած էին թուրք կանանցով, որոնք սովորաբար այդ օրն են գնում լուացուելու, որովհետև հետեւեալ օրը, ուրբաթ, թուրքերի կիրակին էր: Փողոցներում պարապմունքներն էին շարունակուում. հայոց եկեղեցում պատարագ կար, մեռել էր քաղաքի յայտնի հայերից մէկը և թաղման հանդէսին ներկայ էր հայերի մի մեծ բաղմութիւն, ինչպէս առում են, մօտ 300 հոգի: Ահա այդ խաղաղ քաղաքային կեանքի ընթացքը յանկարծ խանգարուում է ստորերկրեայ սոսկալի հարուածը: Այսպէս է նկարագրում այդ հարուածը մի ականատես՝ «Каспий» լրագրում.

«Ժամը 12-ին ես գնացի իմ ընկեր ժամագործի մօտ, որի խանութը գտնուում է ներքին բազարում: Յանկարծ 12 ժ. 50 րոպէին (հեռագրներում ասուած է 12 ժ. 40 րոպէ, բայց իմ ընկերի արհեստանոցում ժամացոյցները կանգ են առել 12 ժ. 50 րոպէի վրայ), լսուեց ստորերկրեայ թնդիւն և մենք, հաս-

Վանապուր թէ բանը ինչու մն է, հազիւ դուրս վազեցինք փողոց-երը մեր ետեւում փուլ եկաւ խանութի պատը: Գեանի երե-րունները այն աստիճան սաստիկ էին, որ անկարելի էր ոտքի վրայ կանգնած մնալ. ես մի քանի անգամ վայր ընկայ և միայն իմ ընկերի ջնորհիւ էր, որ ինձ կոխ չը տուեց մեր ետեւից ե-կող ամբոխը: Լացը, մարդկանց աղաղակները, քանդուող տնե-րից բարձրացած աղմուկը, որոնցից բարձրացել էր այնպիսի սարսափելի փոշի, որ անկարելի էր աչք բաց անել—այս բոլորը խառնուած էր մի աներեւակայելի քաօսի մէջ: Կանայք և երե-խաները, որ կարողացել էին ժամանակին դուրս փախչել տնե-րից, ջնորհակալութիւն էին յայտնում Աստուծուն իրանց փր-կութեան համար, մոռանալով իրանց աղգականներին, որոնց վրիճակը նրանց դեռ յայտնի չէր: Մենք շարունակում էինք վա-զել բազարի լայն փողոցով և մեր աչքերին ներկայանում էին մէկը միւսից սոսկալի տեսարաններ. մի քանի տղոր կանայք դուրս վազեցին բաղնիսից, որի փլատակների տակ նրանք թո-ղել էին մօտ 150 հոգի իրանց ընկերուհիներին. հայոց եկեղե-ցուց, ուր այդ ժամանակ պատարագ կար, դուրս վազեց զգես-տաւորուած քահանան, իսկ նրա ետեւից ամբողջ ժողովուրդը, մէկը միւսի գլխով թռչելով, թողնելով ննջեցեալին եկեղեցում, եւ մի շարք ուրիշ տեսարաններ, որոնց յիշելուց անգամ բիշ-բիշ են կանգնում գլխի մազերը: Մի բոպէից աւել շարունակուեց ատաղջին աւերիչ հարուածը, նրան անդադար հետեւում էին աւելի թեթեւ հարուածներ ևս շտապում էի քաղաքի վերին մասը, ուր ապրում էի իմ մօր հետ, և կարող էք երեւակայել, որքան ես ուրախացայ, տեսնելով նրանց ողջ և առողջ: Մայրս պատմեց, որ ցնցումի ժամանակ ինքը սենեակու մն էր և ուղեց դուրս վազել, բայց դուռը բաց անել անհնարին էր և եթէ չը լինէր այնտեղ մեր մի աղգականը, մօրս գրութիւնը վատ կը լինէր: Պէտք է ասել, որ ընտկիչների մեծ մասը այս իսկ պատ-ճառով չը կարողացաւ տներից դուրս փախչել:

«Գեանի երերումները շարունակւում էին ամբողջ գիշերը և միւս օրը, մինչև իմ հեռանալը: Երկու գիշեր ես ստիպուած էի մնալ բակում, բաց երկնքի տակ, և խոստովանում եմ, ամե-նափոքր ցուրտ չէի զգում, մի բան, որ զարմանալի չէ, եթէ նկատի առնենք այն յուզմունքները, որ պատում էր ինձ և ա-մենքին՝ գեանի ամեն մի երերման ժամին: Երկու օրից յետոյ ես հեռացայ Շամախուց, թողնելով աւերակների տակ իմ ամ-բողջ ունեցած-չունեցածը»:

Ատաղին մեծ հարուածը, ինչպէս պատմում են, կէս ժամի տևողութիւն ունեցաւ: Անցաւ այդ կէս ժամը և քաղաքը աբ-

դէն ներկայացնում էր աւերակների մի անվերջ դաշտ: Գետնի հետ հաւասարուել էին մօտ 4000 տներ, անվնաս մնացած տները մի քանի հատ են: Ամենից շատ աւերուել է թուրքերի թաղը, ուր քար քարի վրայ չէ մնացել: Զուժայ-մէշիդ անունով մզկիթը, որ ութ հարիւր տարուայ հնութիւն ունի, նոյնպէս քանդուեց, թէև իր կեանքում շատ էր տեսել երկրաշարժներ: Քանդուեց նաև ոռոսաց եկեղեցին. համեմատաբար քիչ է մնասուած հայոց եկեղեցին. դրսից նա համարեա ամբողջ է և միայն ներսից է փլուել: Այն հանգամանքը, որ երկրաշարժի ժամանակ այդտեղ պատարագ կար, ազատեց շատ և շատ հայերի կեանքը: Հասկանալի է թէ ինչ զարհուրելի տպաւորութիւն պիտի թողած լինի աւերմունքի այդ անեղ պատկերը բնակիչների վրայ: «Բացուեց մի սարսափելի տեսարան,—գրում է մի այլ թղթակից.—Այնպիսի փոշի բարձրացաւ, որը օդը մթնեց և դէս ու դէն ընկնող մարդիկ, չփոթուած, զլուխ կորցրած, չէին կարողանում ճանաչել միմեանց: Ընդհանուր խառնափոթութեան մէջ ամեն մէկը աշխատում էր ազատել իրան և իրաններին, բայց երկիւղից և յուսահատութիւնից խելակորոյս եղած, հաշիւ չէր տալիս իրան, թէ ինչ է անում: Դա մի սարսափելի, տարերական թշուառութիւն էր: Մարդիկ փախչում էին ամեն ուղղութեամբ, աղաղակում էին և օգնութեան էին կանչում, կենդանիները ոռնում էին, թռչունները զարնում էին ցանկերին և պարիսպներին, իսկ այդ ժամանակ տները, խառութները և մրդկիթները խորտակւում էին, քանդուում էին թնդիւններով, հարիւրաւոր մարդիկ կենդանի թաղելով իրանց տակը: Երեկոյեան մօտ, երբ խառնափոթութիւնը մի փոքր դադարեց, իւրաքանչիւրը սկսեց որոնել իր մերձաւորներին, մանուկներին, կանանց, եղբայրներին, քոյրերին. քաղաք վերադարձան նրանք, որոնք ազատուել էին փախչելով շրջակաները: Տանջանքների պատկերը աննկարագրելի է, ամբողջ քաղաքում բարձրացան հեծեծանքի, օգնութեան կանչող ձայներ: Աղգականների, բարեկամների բացականչութիւնների մի ընդհանուր վայնասուն. փլուած տների տակից հրաշքով ազատուած մանուկները, հեծկլտալով և լալով, անգիտակցաբար հարցնում էին անցորդներին իրանց ծնողների մասին»:

Աղէտի լուրը իսկոյն տարածուեց ամեն կողմ. Շամախուն ամենից շատ մօտիկ է Բազու քաղաքը: Այդտեղ ապրում է շամախեցիների մի մեծ բաղմութիւն, որ տեղափոխուել է նախկին երկրաշարժներից յետոյ: Իրանց հայրենի քաղաքի կործանման լուրը ահազին յուզմունք առաջացրեց շամախեցիների մէջ. ամեն մէկը ունէր այնտեղ բարեկամ, ազգական, ամեն մէկն ու-

դուժ էր տեղեկութիւն իմանալու Տեղական հեռագրատունը լըցուեց ահադին բազմութեամբ. բայց ոչ մի հնարաւորութիւն չը կար ամենքի պահանջները կատարելու, Շամախու հեռագրատունն էլ վերասուած էր և անկարելի էր ուղարկել հեռագիրներին այն ահադին քանակութիւնը, որ թափուած էր հեռագրատուն: Բազուն խփոյն օգնութեան հասաւ Իսկոյն մարդիկ ուղարկուեցան աղէտի տեղը, երկաթուղով անկարելի էր գնալ շատերի համար, որովհետեւ Քիւրդամիր կայարանից Շամախի գնալու համար ձի դանել չէր կարելի. շատերը ուղղակի Բազունից կառքեր վարձեցին և գնացին Շամախի հին ճանապարհով: Եւ ինչ էին տեսնում զգարւած քաղաքի այդ առաջին այցելուները:

Ով գտնէ մի անգամ տեսել է Շամախին, նա այժմ կարող է զարհուրել այն աւերածութիւնը, որ գործել է այս թշուառ քաղաքում յունվարի 31-ի երկրաշարժը: Քաղաքի թուրքական ընդարձակ մասը, իր երկար շուկայով, այժմ այլ ևս չը կայ: Մի քանի հազար տներ, այգիներ, շաղրուաններ, մեծ քարվանսարայի, խանութների շարքերի, մզկիթների, մահմադականների ուսումնարանների և բաղանիքների հետ միասին, փոխաբերուել են քարալոյտների մի ահադին բլրով, որի մէջից տեղտեղ ցցուած երեսում են գերաններ և տախտակների կտորներ կամ անանում են ծառերի փոշոտած կատարներ: Փողոցներում,—եթէ միայն այդ անունը կարելի է տալ քարերով և զանազան կտորտանքներով ծածկուած նեղ տարածութիւններին,—տեղաւորուած մարդիկ դործում են ոչ Անդրկովկասեան ամենահին քաղաքներից մէկի բնակիչների տպաւորութիւն, այլ օտար տեղերից եկած պանդուխտների, որոնք չար բախտից հալածուած դէպի աւերակների այս աշխարհը, չը գիտեն, թէ ինչ անեն լուս և անհիւրընկալ նոր հայրենիքում: Վայրենու նման նայելով իրանց չորս կողմը, այս թշուառները դեռ ևս չեն կարողանում ուշքի գալ, և եթէ երբեմնապէս վայրկենաբար ուշքի էլ են գալիս ու աշխատում յիշել որ և է բան իրանց զլխով անցածից, այդ գիտակցութիւնը աւելի ևս ծանր կերպով է ներգործում նրանց առանց այն էլ դրդուած հոգեկան դրութեան վրայ: Հիւ խոնարհութեամբ նայելով հայրենի քաղաքի աւերակների վրայ, որ այնքան բազմաթիւ զոհեր է կլանել իր հարազատ որդիներից, տանջանքների և սարսափի անջնջելի զգացմունքներով լցուած այդ արարածները անկարող են գնահատել ոչ միայն այն, որ իրանք կենդանի են մնացել, այլ և չեն գիտակցում, որ այժմ կան և ապրում են: Նրանք այժմ չեն ապրում և նրանց ճակատագրական անտրտունջ հայեացքները և բթացած զգացմունքները բոլորովին համապատասխանում են

նրանց տների աւերակների վրայ թագաւորող գերեզմանական խորհրդաւորութեանը:

Ի հարկէ, հարց ու փորձ անել մարդկանց, որոնք այսպիսի զարհուրելի դրութեան մէջ են գտնուում, որ և է բանի մասին անհնար է, որովհետեւ տանջանքների մրուրը քամած այս թշուառականները պէտքական են, այն էլ ոչ բոլորը, բժշկութեան համար միայն, որպէս ծանր հիւանդներ: Ահա թէ ինչու անհրաժեշտ է շուտափոյթ անմիջական բժշկական օգնութիւն հասցնել, առանց որի կենդանի մնացածները կարող են զոհ գնալ նրանց տիրած սարսափին և ընդհանրապէս հոգեկան դորեզ յուզմունքներին:

Օգնութեան համոզների առաջին դործը պիտի լինէր հաց հասցնել ամեն ինչ կորցրած ժողովրդին և փորել աւերակները, թաղել այնտեղ մնացած դիակները: Բազում կազմուեց մասնաւոր կոմիտեա, որ սկսեց եռանդով նուիրաւորութիւններ հաւաքել և առաջին օգնութիւնը հասցնել ժողովուրդը ապրում էր բաց երկնքի տակ, վախ կար թէ համաճարակ հիւանդութիւններ կը զարգանան: Բժշկական օգնութիւն հասցրուեց, հաց և ալիւր ուղարկուեց, ժամանակաւոր ապաստանարաններ շինուեցին թաղերից, բրէզէնդից: Այս բոլորը օգնութիւն էր, բայց ամենչափ օգնութիւն, համեմատած աղէտի չափերի հետ: Օգնութեան դործը շատ կը դժուարանար, եթէ ժողովուրդը չը սկսէր յրուել զանազան կողմեր: Գաղթականութիւնը հէնց առաջին իսկ օրերից ընդունեց մեծ չափեր, ով փոքր ի շատէ միջոցներ ունէր, շտապում էր հեռանալ աւերակ քաղաքից, գաղթականների մեծ մասը, ինչպէս և նախկին երկրաշարժներից յետոյ, ուղևորուեց գէպի Բագու:

Աւելի դժուար էր աւերակները փորելու գործը: Առաջին օրերում այդ գործը կատարում էր Շամախու զօրագունը, որ թէև նոյնպէս սաստիկ վնասուել էր երկրաշարժից, բայց չը մոռացաւ ժողովրդին օգնելու պարտքը: Փորող ձեռքերը քիչ էին, ուստի Թիֆլիսից էլ ուղարկուեց մի բատալիօն զօրք և գործը աւելի եռանդով առաջ տարուեց, մանաւանդ որ ընակիչներն էլ օգնում էին և մերձակայ գիւղերից եկածները, ստանալով լաւ վարձ, աշխատում էին աւերակների վրայ:

Պեղումները սիրտ կսկծեցնող տեսարաններ շատ բաց արին: Գանուեցան մի քանի տաճարակ մարդիկ, որոնք կենդանի էին մնացել վրատակների տակ, և եթէ փորուածքները հէնց սկզբից եռանդով առաջ տարուէին, կարելի էր աւելի մեծ թուով մարդիկ աղատել: Զոհերի մեծ քանակութիւն, ինչպէս ասացինք, քաղնիսներն էին տարել: Ահա մի մայր, նրա երեխան կպած է

նրա ծծին. մի ձեռքով մայրը երեխային է պահում, միւս ձեռքով իր մաղերն է սանրում: Մահը այդ դրութեան մէջ էլ վրայ է հասել և անշնչացրել խեղճերին: Ահա մի աղջիկ. նա դեռ կենդանի է. հայրը, որ փորոգների թւումն է, ճանաչում է նրան և վրայ է վազում որ մի րոպէ առաջ դուրս հանէ նրան գերեզմանից, բայց այդ միջոցին փլոււմ է շինութեան մի մասն էլ և երկուսը—հայր և աղջիկ—մահանում են այնտեղ: Մի փոքրիկ աղջիկ կենդանի էր մնացել փրատակների տակ ամբողջ ութ օր: Մի թուրք կին բաղնիսի մէջ ուշքի եկաւ, նոյն իսկ սկսեց պատմել թէ ինչպէս ինքը և իր ընկերուհիները մնացին բաղնիսի կամարների տակ, ինչպէս չորս կողմը փլուելուց յետոյ նրանք քնի մէջ ընկան, սաստիկ ծարաւ էին զգում: Բայց խեղճը չը կարողացաւ շարունակել իր պատմութիւնը. սա մնաւ մի քանի րոպէից յետոյ:

Հրաշալի ազատութեան դէպքեր էլ են եղել: Հայոց զբաղւոյցում ուսուցիչը պարապում էր երեխաների հետ, երբ երկրաշարժի առաջին ցնցումը տեղի ունեցաւ Ուսուցիչը աշակերտների հետ դուրս վազեց, բայց փողոցում տեսաւ որ երկու փոքրիկ երեխաներ չը կան. անշուշտ նրանք մնացել էին դասարանում, որ փլուել էր: Երկու-երեք ժամից յետոյ սկսում են եռանդով փորել փլուածքը և գտնում են երկու փոքրիկներին ողջ և առողջ. նրանք երկրաշարժի ժամանակ թաղնում են նստարանի տակ, որ և պահում է նրանց: Մի հայ կին, որ յղի էր, դուրս քաշուեց փրատակների մէջից. նա երեխայ ծնեց և գթութեան քոյրերը, որոնք Բագուից էին ուղարկուած, վերցրին նրան իրանց մօտ, ինքամեկին, այնպէս որ թէ ծննդականը և թէ նորածինը կենդանի մնացին:

Բոլոր թաղուածներին անկարելի եղաւ հանել աւերակների տակից և հողին յանձնել. քարուքանդ քաղաքում տարածուեց դիակների սաստիկ հոտ, այնպէս որ բժիշկները, հիւանդութիւնների առաջն առնելու համար, հարկադրուած եղան կիրածել տալ փառոզ դիակների վրայ և տեղն ու տեղը թաղել նրանց:

Ամենամեծ վնասները կրել են թուրք բնակիչները, որոնք Շամախու աղգաբնակութեան ահագին մեծամասնութիւնն են կազմում: Հայերը, որոնց թիւը հասնում է մօտ հինգ հարիւր տան, համեմատաբար քիչ կորուստ ունեցան. հայերից մնածների թիւը 31 է. մինչդեռ թուրքերից սպանուած են, ինչպէս կարծում են, մօտ երկու հազար հոգի: Աւելի ճիշտ թուանշաններ դեռ չը կան, ցուցակագրում են վնասուածները և այդ հաշուից երևաց, որ 2561 ընտանիք, բաղկացած 14,300 հոգուց, կորցրել

են 882 հոգի Այդ թուի մեծ մասը երեխաներն են։ Առհասարակ, երկրաշարժը սաստիկ աղէտալի է եղել կանանց և երեխաների համար, Կոտորուած երեխաների թիւը այս ցուցակագրութեամբ հասնում է 500-ի ծուցակագրութիւնը դեռ չարունակում է և երբ դրական ու ճիշտ թուեր կը հրատարակուեն, մենք էլ կը բերենք մանրամասնութիւնները։

Այժմ խօսենք երկրաշարժից վնասուածների օգտին հաւաքուող նուիրատուութիւնների մասին։ Թագաւոր Կայսրը նուիրեց 50,000 ու, խոշոր նուիրատուութիւններ արին և Կայսերական Ընտանիքի միւս անդամները։ Վեհ, Կաթողիկոսը նուիրեց 3,000 ու փետրուարի 10-ին Կովկասի կառավարչապետ իշխան Գօլիցին դնաց այցելելու Շամախին։ Իշխանը սիրտ տուեց զմբախտներին, խոստացաւ օգնել նրանց. նա և նրա ամուսինը նուիրեցին վնասուածներին 2,000 ու։ Իր տեսածի մասին իշխան կառավարչապետը հեռագրեց ներքին գործերի մինիստրին, որ այդ մասին զեկուցում ներկայացրեց Թագաւոր Կայսրին։ Կայսրը հրամայեց որ վնասուածների պէտքերի համար բաց թողնուի, բացի վերոյիշեալ 50 հազար ռուբլուց, էլի 100,000 ու։

Մասնաւոր նուիրատուութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում է Բագուի Մինչև այժմ ամենաեղ հաւաքուել է մօտ 80 հազար ռուբլի։ Թիֆլիսը համեմատաբար շատ աննշան գումար տուեց։ Լրագիրների հաւաքած գումարները հազիւ մի 6—7 հազարի հասնեն։ Բայց յոյս կայ որ դժբախտ չամախեցիներին օգնելու համար աւելի խոշոր գումարներ կը հաւաքուեն։ Դատելով Ռուսաստանի զանազան կողմերից ստացուող տեղեկութիւններից, Շամախու աղէտը արձագանք է դառնում համարեա ամեն տեղ և նուէրներ են հաւաքուում։ Նախաձեռնող է հանդիսացել և ռուսաց Կարմիր խաչի ընկերութիւնը։

* * *

Երկրաշարժը միայն Շամախում չը գործեց աւերմունքներ, Շամախու գաւառն էլ սաստիկ վնասուեց։ Վնասուած գիւղերի թիւը հասնում է 34-ի։ Դրանց թւումն են հետեւեալ հայաբնակ գիւղերը, Մաղրասա—680 տուն, Զարֆարան—160, Հընդար—126, Սաղեան 151, Բահլիան 63, Քեարդանջ 200, Դարա-Քեարդանջ և Խանիշէն 100, Արփօուզ 30, Մէլյասարի 80, Զարիու 21 և Քեաւանդի 190 տուն։ Մնացածները թուրքաբնակ են։

Մարդկային զոհեր գիւղերում շատ քիչ են եղել, որովհետեւ ժողովուրդը երկրաշարժի ժամանակ զբաղւում էր գանձում, զբաղւում իր դաշտային աշխատանքներով (մինչև երկրաշարժը ամեն տեղ կատարեալ զարնանային եղանակ էր տիրում)։ Բայց

գիւղերի վնասներն էլ շատ մեծ են. նրանցից շատերը բոլորովին աւերակ են դարձել: Քեարքանջ հայ գիւղում վնասուել են բոլոր տները, եկեղեցին քանդուել է, Մադրաս հայ գիւղում բոլորովին քանդուել են 75 տուն, վնասուել ու անքնակ է դարձել մնացածների կէսը, միւս կէսը կարելի է վերանորոգել: Քանդուել են Սաղաննի վանքի շինութիւնները, բայց ինքը վանքը անվնաս է մնացել:

Գիւղական ազգաբնակչութիւնն էլ սաստիկ կարօտ է օգնութեան: Առ այժմ նպաստող կօմիտեաները իրանց գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրել են Շամախու վրայ: Վնասուած գիւղացիները հազարներով թափոււմ են Շամախի իրանց դժբախտ կացութիւնը նկարագրելու և օգնութիւն խնդրելու համար:

Կը կարողանայ արդեօք հասարակական բարեգործութիւնը ռաի կանգնեցնել սոսկալի երկրաշարժից վնասուածներին, միջոց տալ նրանց շարունակել իրանց ապրուստը—Հազիւ թէ: Վնասները ահռելի չափերի են հասնում: Միայն Շամախու վրանասները հաշոււմ են մօտաւորապէս 15—20 միլիօն ռուբլի: Իսկ 84 գիւղերին: Այսքան վնասներ չէ կարող վերադարձնել ոչ մի բարեգործութիւն: Այնպէս որ յունուարի 31-ի երկրաշարժի բերած իրականութիւնն այն է, որ մեր երկրի մի նշանաւոր մասը, մօտ 50—60 հազար ազգաբնակչութեամբ, հասցրուած է չքաւորութեան վերջին աստիճանին:

Սա մի շատ խոշոր դժբախտութիւն է ամբողջ Անդրկովկասի համար:

*
* *

Երկրաշարժը Շամախում և նրա գաւառում մի մշտական երևոյթ է: Գիտնական Արիխ ենթադրում է, որ Շամախին գտնուում է այն տեղի մօտ, ուր ստորերկրեայ հրաբխային ոյժերի, այսպէս ասած, գլխաւոր քուրան է գտնուում: Եւ իրաւ, Շամախու հողը միշտ երկրւում է այդ ոյժերից: Հին ժամանակների մասին շատ տեղեկութիւններ չը կան. յայտնի է միայն որ 1668 թուին եղաւ սոսկալի երկրաշարժ, որ կոտորեց, ինչպէս ասում են, մօտ 8000 մարդ:

Տասնիններորդ դարի ընթացքում եղած նշանաւոր երկրաշարժները յայտնի են մի առ մի: Դրանք կազմում են մի երկար շարք: Ասում են որ համարեա չէ անցնում տարի, երբ Շամախու հողը ցնցումների չենթարկուի: Ազէտալի հետանքներով հարուստ երկրաշարժ եղել է Շամախում 1859 թուականին: Քաղաքի մեծ մասը քանդուեց, մի քանի հարիւր մարդիկ մահ գտան աւերակների տակ: Այդ ժամանակ Շամախին նա-

հանգսական քաղաք էր. հարց յարուցուեց քաղաքը մի ուրիշ տեղ փոխադրելու մասին: Ազգաբնակութիւնը խնդրեց որ պետական գանձարանը մի քանի միլիոն ռուբլի փոխ տայ իրան, բայց այդ խնդիրը անհնարին և դաւ կատարել. քաղաքը մնաց իր տեղը, միայն նահանգական հիմնարկութիւնները տեղափոխուեցին Բագու:

Միւս սաստիկ երկրաշարժը տեղի ունեցաւ Շամախու մ 1872 թուականին: Այդ ժամանակ էլ քանդուեց քաղաքի մի նշանաւոր մասը, բայց կոտորուած մարդկանց թիւը համեմատաբար շատ մեծ չէր: Բնակիչներին, մանաւանդ հայերին, մի խոշոր մասը տեղափոխուեց Բագու:

Ներկայ աղէտը իր չափերով գերազանցում է երկրաշարժի յիշած երկու դէպքերը: Եւ այժմ, երբ այդքան ահուկի դժբախտութիւններ են կուտակուել Շամախու աւերակների վրայ, նորից հարց է ծագում՝ պէտք է թողնել Շամախին իր տեղում թէ փոխադրել մի այլ տեղ, ուր երկրաշարժներէ վտանգ չը կայ: Լրագիրները հաղորդեցին որ իբրեւ թէ կայացել է վճիռ Շամախին փոխադրելու մասին, բայց յետոյ այդ լուրը չը ճշտուեց:

Մենք չենք կարող ասել հաստատապէս թէ ինչ մտադրութիւններ ունի կառավարութիւնը դժբախտ Շամախու մասին: Բայց կարծում ենք որ ներկայ Շամախին ոգնչացնելու և մի ուրիշ Շամախի կառուցանելու հարցը շատ ծանր ու բարդ հարց է: Նախ և առաջ հրապարակ է տալիս անտեսական հարցը. ինչպէս ամայի և անքնակ թողնել մեր սակաւահոգ երկրում այն տարածութիւնը, որ գրաւում է Շամախին իր չրջականներով: Եթէ խնդիրը մարդկանց երկրաշարժի աղէտներից ազատ պահելն է, այն ժամանակ պէտք է նկատի առնել ոչ միայն Շամախի քաղաքը, այլ և նրա գաւառի գոնէ մի մեծ մասը, որ նոյնպէս ենթարկուած է աւերումների: Բայց ուր տանել թէ քաղաքը և թէ այնքան զիւղերը, մեր երկրի ո՞ր կողմերում այժմեան արկածեալները կարող են գտնել կլիմայական այնպիսի պայմաններ, այնպիսի բերրի հող, ինչպէս Շամախու գաւառում: Վերջապէս տեղափոխութիւնը կարող է գլուխ գալ, եթէ ահագին դրամական միջոցներ գործադրուեն: Իսկ որտեղից վերցնել այդ միջոցները:

Ահա ինչ անյաղթելի դժուարութիւններ են կապուած այդ տեղափոխութեան հարցի հետ: Միւս կողմից կանգնած է ազգաբնակչութեան կեանքի և մահուան հարցը: Աւելի լաւ չէ որ ժողովուրդը ցած ու ցրիւ դառնայ, ապրէ աւելի անձեռնտու

անտեսական պայմաններին մէջ, բայց ապահովուած լինի յանկարծակի կոտորածներէց և աւերումներէց:

Բանը հէնց այն է, որ երկրաշարժը, լինելով բնական մի ահռելի աղէտ, այն աստիճան մեծասակար լինել չէ կարող, եթէ ժողովուրդը յարմարութիւններ, եթէ կարողանայ ապրել այնպէս, ինչպէս կարելի է ապրել մշտական երերումներին ենթարկուած հողի վրայ: Այդպիսի հողի վրայ ապրում են մարդիկ: Օրինակ, Նապոնիան: Այնտեղ երկրաշարժները սովորական երեոյթ են, և սակայն անընակ չեն դարձնում երկիրը: Ազգաբնակչութիւնը սովորել է երերումներին, սարսափ չէ զգում նրանցից, ընդհակառակը, շարունակում է իր կեանքը անխռով: Հաստատուած իրողութիւն է, որ երկրաշարժի աղէտները կարելի է չափ փոքրացնել, չափ աննշան դարձնել յարմար, թեթեւ բնակարաններին միջոցով: Այսպէս է Նապոնիայում, այսպէս է և ուրիշ շատ տեղերում:

Մեզանում դեռ Ախալքալաքի երկրաշարժի ժամանակ յայտնի դարձաւ թէ որքան սարսափելի վտանգաւոր բնակարաններ են մեր հին ձկն տները, որոնք ունեն հաստ հողէ կտուրներ, հաստ քարէ պատեր: Նոյնը երևան եկաւ և Շամախում: Թուրքերի թողը, ուր, ինչպէս յայտնի է, քար քարի վրայ չէ մնացել, տները ծանր կտուրներ ունեն, իսկ պատերը կաղմուած են քարերից, հասարակ ցեխով կպցրած միմեանց: Հասկանալի է, որ այսպիսի «ճարտարապետութիւնը» չէր դիմանայ երկրաշարժի հարուածներին: Փայտէ, ամուր չինած տները ամենից լաւ են դիմանում երկրաշարժին. սա նկատուած է ամեն տեղ: Շամախու գաւառում շատ քիչ մնասուել են մօլօկանների զիւղերը, որովհետև այս ուս գաղթականները աւելի լաւ գիտեն բնակարաններ կառուցանել, քան բնիկները:

Այսպէս ահա, այս դէպքում էլ մեզ մնասողը, մեր տունը քանդողը մեր կուլտուրական յետամնացութիւնն է, մեր ասիական անշարժութիւնը: Քանզու, կոտորում ենք, որովհետև տղէտ ենք:

Թող, ուրեմն, զոնէ այս սարսափելի աղէտները խելքի բերեն մեզ: Թող գիտութիւնը ժողովրդի թե ու թիկունքը դառնայ, տայ նրան անվտանգ, յարմար բնակարանների ձևեր և այժման դժբախտ արկածեալները նորից սկսեն շէնացնել իրանց աւերակները, նորից բրտինք թափեն իրանց բարեկեցութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ դնելու համար: Ինքնութիւնը մեզ պատ-

ժուռ է, բայց միևնույն ժամանակ և խրատներ է տալիս Եւ
միթէ միշտ կոյր ու խուլ պիտի մնանք մենք:

Ա.

Գիւղական փոխառութիւնների հարցի առիթով

Մեր ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը ապրում է
գիւղում՝ պարագելով գիւղատնտեսական այլ և այլ ճիւղերի
մշակութեամբ, կերակրուելով իր հողի արդիւնքով, իր ձեռքի
աշխատանքով:

Վերջին երկու տասնամյակների շրջանում մեր երկրագործ
գասն տնտեսական դրութիւնը այնպիսի փոփոխութիւններ է
կրել, այնպիսի քայքայման է հասել, որ այսօր մենք ակաւատես
ենք այն տխուր երեւոյթին, թէ ինչպէս գիւղացին կտրուելով
գիւղից, թողնելով իր արտն ու արօքը, վաճն ու ցանքը, գի-
մում է դէպի քաղաք, դէպի բանուորական կենտրոնները, այս-
պիսով քաղաքներում կազմելով սեփականագուրի մի դասակարգ—
պրօլետարիատ: Այս երեւոյթը այժմ նկատուի է մասնաւոր Եւ-
րեւանի մի քանի լեռնոտ մասերում, այն է՝ Նոր-Բայազէթի,
Դարաշիշակի և Աբարանի գաւառաբաժիններում:

Այդ երեւոյթի պատճառները բազմաթիւ են և բազմա-
տեսակ:

Պատճառներից մէկը և գլխաւորը հողի սակաւութիւնն է:
Ազգայնակութիւնը գնալով աճում է և այն էլ մեծ չափերով,
իսկ մշակուող հողերի քանակութիւնը մնում է նոյնը:

Մեր երկրի զանազան մասերում կան բազմաթիւ անմշակ
հողեր, որոնց մշակելի դարձնելու համար անհրաժեշտ է ար-
հեստական ոռոգում: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է դրամա-
գլուխ:

Փոքր քանակութիւն հողից աւելի մեծ եկամուտ ստա-
նալու համար անհրաժեշտ է, որ գիւղատնտեսական պա-
րագումունքների տեխնիկայի մէջ կատարելագործութիւններ
մտցնուեն. ուրեմն դարձեալ անհրաժեշտ է դրամ:

Տարուայ մէջ մեր գիւղացին ունի երկու օր, որոնք այսպէս
թէ այնպէս նրան մղում են դէպի վաչխառուի գիրկը: Այդ հարկերի
վճարումն է, որ կատարւում է երկու նուագով, որովհետեւ գիւ-